

TADEUSZ LEWASZKIEWICZ

ORCID: 0000-0003-0676-9841

Instytut Filologii Polskiej UAM w Poznaniu

Rola najstarszych zasad pisowni (odrębnych traktatów ortograficznych i części gramatyk) oraz elementarzy w rozwoju języków słowiańskich

Streszczenie

Traktaty ortograficzne, zasady pisowni w gramatykach i elementarze odgrywały dużą rolę w rozwoju większości języków słowiańskich. Czasem elementarze były także głównym źródłem wiedzy z podstaw matematyki, geografii, przyrody, historii itd. Szczególnie istotne w polityce językowej były te traktaty ortograficzne i elementarze, które uczestniczyły w realizacji słowiańskich reform językowych.

Słowa kluczowe: języki słowiańskie, słowiańskie traktaty ortograficzne, słowiańskie elementarze

1. Uwagi wstępne

Literackie języki słowiańskie ukształtowały się i funkcjonowały w dwóch strefach kulturowych – rzymskiej, tj. katolickiej, później także protestanckiej (języki zachodniosłowiańskie – polski¹, czeski, słowacki, górnołużycki, dolnołużycki; z języków południowosłowiańskich – słoweński i chorwacki), oraz bizantyjskiej/prawosławnej (języki wschodniosłowiańskie, z południowosłowiańskich – serbski, czarnogórski i bośniacki², bułgarski i macedoński). Na obszarze strefy bizantyjskiej w piśmiennictwie długo były w użyciu redakcje języka cerkiewnosłowiańskiego. Początki tego języka są związane z przybyciem na Morawy w r. 863 Cyryla i Metodego, którzy przetłumaczyli z greki księgi liturgiczne na południowosłowiańską gwarę okolic Salonik³.

¹ Od pewnego czasu wyróżnia się kaszubski mikrojęzyk literacki, który ma status odrębnego języka słowiańskiego. Literacki język kaszubski w zasadzie ukształtował się w ciągu XX wieku, chociaż nie jest jeszcze w pełni polifunkcyjny i znormalizowany.

² Użytkownikami języka bośniackiego są wyznawcy islamu.

³ Nie można jednak wykluczyć, że Cyryl i Metody korzystali w pracy tłumaczeniowej z pomocy dwujęzycznych Słowian oraz przejęli funkcjonujące w tradycji ustnej słowiańskie cytaty nowotestamentowe, skoro Słowianie w Grecji byli chrześcijanami od prawie trzystu lat.

W strefie rzymskiej najwcześniej powstały dwa języki literackie: czeski w ciągu XIV i XV w. oraz chorwacki na podstawie dialektu czakawskiego (chyba już pod koniec XV w.) – później również jego terytorialne odmiany na podstawie sztokawskiej i kajkawskiej, język polski i słoweński w drugiej połowie XVI w., biblijno-religijne języki łużyckie w XVIII w. (standardowa górnołużyccyzna i dolnołużyccyzna o szerszej reprezentacji stylistyczno-gatunkowej w XIX w.), słowacki między przełomem XVIII/XIX w. i połową XIX w.

Języki literackie Słowian prawosławnych zalicza się do młodszych narodowych języków słowiańskich – rosyjski ukształtował się w XVIII w., ukraiński w ciągu XIX w., białoruski właściwie dopiero na początku XX w., serbski w ciągu pierwszej połowy XIX w., nowobułgarski w drugiej połowie XIX w., macedoński skodyfikowano ostatecznie po drugiej wojnie światowej. Na terytorium Chorwacji przewyciężono regionalizm trzech wariantów językowych (czakawskiego, kajkawskiego i sztokawskiego) dopiero w połowie XIX w. Czeski, słowacki i słoweński były na nowo kodyfikowane w pierwszej połowie XIX w.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że polszczyzna to jedyny język w świecie słowiańskim, który ma nieprzerwaną tradycję rozwojową od wczesnego średniowiecza do dzisiaj.

Zenon Klemensiewicz wyróżnił trzy główne czynniki rozwoju języka polskiego doby średniopolskiej: społeczno-polityczne, kościelno-wyznaniowe oraz kulturalno-oświatowe⁴. Uważam, że czynniki te można odnieść również do kształtowania się polszczyzny średniowiecznej oraz całokształtu rozwoju języka polskiego. Są one przydatne w objaśnianiu genezy innych literackich języków słowiańskich oraz większości językowych standardów świata. Do głównych czynników kształtowania języków literackich zaliczyłbym również intelektualizację językową tworzywa dialektalnego poszczególnych narodów słowiańskich pod wpływem języków wysokoprestiżowych⁵ (tj. głównie łaciny w rzymskiej strefie kulturowej

⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego* (wyd. VII), Warszawa 1999, s. 217-251.

⁵ T. Lewaszkiewicz, *Rola kontaktów językowych we wstępnym okresie formowania się słowiańskich języków literackich (na tle ogólniejszym)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria VIII. Językoznawstwo*, Warszawa 1992, s. 133-138; idem, *Język grecki – główne źródło intelektualizacji przedklasycznej łaciny i słowiańskiego dialektu okolic Salonik z IX wieku*, [w:] *Antyczne wędrówki transdyscyplinarne. Silvestro Dworacki Viro Vere Academico*, red. E. Skorupska-Raczyńska, A. A. Niekrewicz, K. Taborska, Gorzów Wielkopolski 2021,

oraz greki w bizantyjskiej strefie kulturowej), grafizację oraz kodyfikację pisowni, wymowy, gramatyki i leksyki.

Gdy chodzi o języki azjatyckie, wystarczy wzmianka o intelektualizującym oddziaływaniu sanskrytu na języki: tajski, khmerski i jawański kawi, jak również o wpływach chińskiego na język bliższych i dalszych sąsiadów. Wiele standardów azjatyckich, afrykańskich, australijskich oraz na obu kontynentach amerykańskich ukształtowało się w wyniku kontaktów z wysokoprestiżowymi językami państw kolonialnych, tj. głównie z angielskim, francuskim, hiszpańskim i portugalskim.

Języki słowiańskie rzymskiej strefy kulturowej intelektualizowały się przede wszystkim w kontaktach z łaciną, w strefie bizantyjskiej zaś z greką. W podnoszeniu sprawności leksykalnej istotne były również kontakty języków zachodniosłowiańskich oraz słoweńskiego i chorwackiego z językiem niemieckim, ważną rolę odegrał język niemiecki w doskonaleniu polszczyzny, słowackiego, języków łużyckich i słoweńskiego, język polski intelektualizował przynajmniej do XVIII w. język rosyjski, do XX wieku ukraiński i białoruski.

Oprócz kilku głównych i jednocześnie ogólnych czynników rozwoju języków słowiańskich można także wyróżnić czynniki szczegółowe, np. w ramach czynników kulturalno-oświatowych rolę szkół różnego typu, oddziaływanie językowe konkretnych pisarzy, rolę stylów funkcjonalnych (np. stylu naukowego, publicystycznego itd.), rolę drukarstwa, opracowań językowo-normatywnych, tj. traktatów ortograficznych, gramatyk, słowników, poradników językowych.

2. Cel artykułu i podstawa materiałowa

O celu artykułu informuje jego tytuł. Istnienie rękopiśmiennych i drukowanych zasad pisowni oraz elementarzy niewątpliwie ułatwiało naukę czytania i pisania, podnosiło tym samym poziom kultury narodowej i wpływało pozytywnie na kształtowanie się sprawności funkcjonalnej konkretnego języka słowiańskiego. Ale wielu ludzi posiadało tę umiejętność (w dawnych stuleciach i później) także bez tych pomocy dydaktycznych. Zwykle osoba piśmienna (nie zawsze nauczyciel)

---

s. 259-275; T. Lisowski, *Intelektualizacja i jej pochodne: standaryzacja oraz grafizacja jako czynniki kształtujące polszczyzną literacką w początkach ery typograficznej*, [w:] *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Pastuch, M. Siuciak, Katowice 2018, s. 109-125.

uświadamiała uczącemu się związek między literami zapisanych wyrazów a ich brzmieniem w języku mówionym. W nauce czytania i pisania posługiwano się najczęściej katechizmami, tekstami *Pisma św.* (szczególnie *Psalterzem*), tekstami modlitw oraz pieśni religijnych. Sprawność ortograficzną kształtowano również na podstawie naśladowania pisowni druków.

Podstawę materiałową artykułu stanowią podręczniki historii języków słowiańskich i piśmiennictwa słowiańskiego, monografie i artykuły naukowe, encyklopedie ogólne i lingwistyczne, źródła internetowe.

3. Słowiańskie traktaty ortograficzne oraz ważniejsze zasady pisowni jako części gramatyk słowiańskich

Autorem pierwszego polskiego traktatu ortograficznego był Jakub Parkosz/Parkoszowicz, zmarły po 1452 r. Rękopis powstał około 1440 r.⁶ Jako profesor i rektor Akademii Krakowskiej Parkosz cieszył się dużym autorytetem. Jego dziełko znane było z odpisów, ale nie wiadomo, czy były one liczne. Oto opinia Stanisława Urbańczyka o Parkoszu: „jego ortografia nie była ani przejrzysta, ani konsekwentna, ani precyzyjna, a w dodatku pomysł kreślenia znaków kanciastych i okrągłych nie był praktyczny. Nic dziwnego, że w starciu z tradycją Parkosz przegrał”⁷.

Większą rolę w historii języka polskiego odegrał drukowany traktat Stanisława Zaborowskiego pt. *Orthographia, seu modus recte scribendi Polonicum idioma quam utilissimus*. Pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie prawdopodobnie w 1513 r. – następnie w 1515, 1518, 1519, 1523, 1526, 1529, 1535, 1539, 1560, 1564. Ortografia Zaborowskiego powstała prawdopodobnie na zamówienie drukarzy; o jej popularności świadczą liczne przedruki. Pomysły autora traktatu utrzymały się częściowo⁸. Większe znaczenie niż ortografia Zaborowskiego miały traktat Stanisława Murzynowskiego (ok. 1528-1553) pt. *Ortografia polska*,

⁶ J. Łoś, *Najdawniejszy traktat o ortografii polskiej*, „Język Polski” 1913, nr 1, s. 51-58; M. Kucala (oprac.), *Jakuba Parkosza traktat o ortografii polskiej*, Warszawa 1985; S. Urbańczyk, *Parkoszowicz (Parkosz) Jakub*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk i M. Kucala, Wrocław 1999, s. 276.

⁷ S. Urbańczyk, op. cit., s. 276.

⁸ S. Urbańczyk, *Zaborowski Stanisław*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 432.

to jest nauka czytania i pisania języka polskiego, dołączony do pierwszej części jego przekładu *Nowego Testamentu* (1551)⁹. Przyczyną sukcesu było oparcie się „na praktyce wzorowych drukarni krakowskich”¹⁰. Szesnastowieczną pisownią polską interesował się Jan Januszowski (ok. 1550-1613), drukarz i wydawca, syn Łazarza Andrysowicza (krakowskiego drukarza) i Barbary, wdowy po Hieronimie Wietorze, znanym drukarzu. Wydał on *Nowy charakter polski* (1594). W pracy tej zamieścił własne uwagi o polskiej pisowni oraz wypowiedzi na ten temat Jana Kochanowskiego i Łukasza Górnickiego. Kochanowski nawiązywał do poglądów Murzynowskiego i starannych druków krakowskich, poglądy zaś Górnickiego były niepraktyczne¹¹. Wzmiankowane traktaty szesnastowieczne odegrały ogromną rolę w rozwoju polskiej pisowni, ponieważ ortografia prawie do końca epoki średnio-polskiej w dużym stopniu nawiązuje do zasad pisowni złotego wieku.

W rozwoju piśmiennictwa czeskiego rewolucyjny charakter miała rękopiśmienna rozprawa Jana Husa, funkcjonująca w wielu odpisach, pt. *Do ortographia bohemica* (około 1410). Hus ma ogromne zasługi w rozwoju języka czeskiego, ponieważ wykorzystał mowę potoczną Pragi w swoich tekstach, w tym w *Postylli* (1413). Szczególnie ważną cechą systemu pisowni Husa było zastosowanie znaków diakrytycznych. Dzieło czeskiego pisarza i reformatora religijnego oddziaływało na pisownię języków kilku narodów słowiańskich. Z pewnymi modyfikacjami kontynuowano w Czechach jego propozycje pisowni także w następnych stuleciach.

Język czeski rozwijał się dynamicznie w XVI w. Od bitwy na Białej Górze (1620) tracił znaczenie jako język piśmiennictwa i porozumiewania się ludzi wykształconych, którzy (zwłaszcza szlachta czeska) germanizowali się. W połowie XVIII w. czeski był przede wszystkim językiem ludności wiejskiej i niewykształconych mieszczan. Od przełomu XVIII/XIX w. do połowy XIX w. odradzał się głównie na podstawie języka czeskiego z końca XVI w. oraz zapożyczenia słownictwa

⁹ Traktaty ortograficzne lub zwięzłe uwagi o zasadach czytania i pisania zamieszczono w wielu słowiańskich i niesłowiańskich tłumaczeniach *Pisma św.*, w katechizmach i wyborach pieśni kościelnych.

¹⁰ S. Urbańczyk, *Stanisław Murzynowski*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 235-236.

¹¹ S. Urbańczyk, *Januszowski Jan*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 151; idem, *Kochanowski Jan*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 115.

z języków słowiańskich – przede wszystkim z polskiego i rosyjskiego. Podstawą nowej kodyfikacji języka czeskiego (także w zakresie pisowni) była gramatyka Josefa Dobrovskiego (1809).

Na obszarze Słowacji do początku XVIII w. funkcję języka piśmiennictwa pełnił język czeski oraz mieszany język czesko-słowacki. Dopiero w połowie XVIII w. zakonnicy z Czerwonego Klasztoru przygotowali rękopiśmienny przekład części *Pisma św.* na język słowacki, do którego dołączono słowniczek i krótką gramatykę, zawierającą również podstawowe wiadomości z pisowni słowackiej. Znacznie wyższy poziom reprezentował obszerny traktat ortograficzny Antona Bernoláka (1762-1813), tj. projekt ortografii fonetycznej *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* (1787). Bernolák wydał również gramatykę *Grammatica Slavica* (1790) oraz przygotował obszerny słownik (wydany pośmiertnie) *Slovár Slovenski Česko-Latinsko-Německo-Uherski* (t. 1-6, 1825-1827). W swojej reformie językowej, która nie zyskała szerszego poparcia, wykorzystał dialekt zachodniosłowacki. Ostatecznie powiodła się reforma L'udovita Štúra (1815-1856) na podstawie dialektu środkowosłowackiego. Podstawy językowe reformy języka słowackiego (w tym również zasady pisowni) przedstawił w dwóch książkach: *Nárečja slovenskuo alebo potreba pisaňja v tomto náreči* (1846); *Náuka reči slovenskiej* (1846).

Na Łużycach doszło ostatecznie do ukształtowania się dwóch języków literackich – górnołużyckiego i dolnołużyckiego¹². Na historię tych języków znacznie wpłynęła reformacja. Na Dolnych Łużycach protestantyzm całkowicie wyparł wiarę katolicką. Do 1580 r. protestantyzm ogarnął prawie całe Górne Łużyce; kapituła budziszyńskiej udało się utrzymać jedynie enklawę katolicką na zachód od Budziszyna – okolice Kamjenca, Radwora, Kulowa, posiadłości klasztorów Marijna Hwězda, Marijny Doł, Nowa Cala i pojedyncze osady w sąsiedztwie. Od początku piśmiennictwo protestantów i katolików na Górnych Łużycach rozwijało się w dwóch dialektach: protestanci posługiwali się szeroko rozumianym dialektem budziszyńskim, katolicy najpierw dialektem kulowskim, później zaś dialektem okolic Chróścic. Dopiero w ciągu drugiej połowy XIX w. doszło do zjednoczenia językowego Górnołużyczan. Najstarsze teksty dolnołużyckie

¹² R. Bura, *Języki łużyckie*, [w:] B. Oczkowa, *Język chorwacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 93-108.

reprezentowały różne dialekty, ale ostatecznie podstawą języka literackiego stał się w XVIII w. dialekt chaciebuski.

W dziejach górnołużyckiej pisowni piśmiennictwa protestantów ważną postacią jest Wjaclaw Warichius (1564-1618) jako autor pierwszej książki górnołużyckiej *Der kleine Katechismus, Tauf- und Traubüchlein* (1595). Było to tłumaczenie *Małego katechizmu* Lutra z paralelnym tekstem niemieckim. Warichius oparł się przede wszystkim na pisowni niemieckiej, ale korzystał też w pewnym stopniu z ortografii czeskiej i słoweńskiej. Bardzo ważne było to, że na początku książki zamieścił zasady pisania i czytania po górnołużycku, które można uznać za mały traktat ortograficzny¹³. Na jego pisowni wzorował się Hrjehor Martini (1575-1632), tłumacz *Psalmów pokutnych* (1627).

Przełom w dziejach piśmiennictwa górnołużyckich protestantów wiąże się z działalnością wydawniczą Michała Frencla (1628-1706), tłumacza *Ewangelii według Mateusza i Marka* (1670), zbioru kazań *Postwitzscher Tauff-Stein* (1688), *Listów do Rzymian i Galatów* (1693), *Psalterza* (1703) – wspólnie z Pawłem Prätoriusem i Michałem Racą – oraz *Nowego Testamentu* (1706). Tekst pierwszego tłumaczenia zawiera uwagi o ortografii górnołużyckiej opartej na wzorach czeskich. Pisownię Frencla krytykowali duchowni protestanci, którzy opowiadali się na ogół za pisownią niemiecką. Do jej przyjęcia w piśmiennictwie protestantów zachęcał pastor Zacharias Běrlin/Bierling (1619-1695), który przedstawił projekt ortografii górnołużyckiej w drukowanym traktacie *Didascalía seu orthographia Vandalica. Das ist Wendische Schreib-und-Lese-Lehr auf das Budissinische Idioma oder Dialectum mit Fleiß gerichtet* (1689). Z drobnymi zmianami pisownia ta funkcjonowała jako obowiązująca w piśmiennictwie protestanckim aż do połowy XIX w., a później była stopniowo wypierana przez tzw. pisownię analogiczną, która obowiązuje do dzisiaj¹⁴.

¹³ Tę część katechizmu Warichius zatytułował *Unterricht, Wie die Buchstaben in wendischer Sprache zu gebrauchen und außzusprechen seien*.

¹⁴ Zasady pisowni analogicznej opracował na zlecenie Macierzy Łużyckiej Křesćan B. Pful w obszernym traktacie ortograficznym dołączonym do gramatyki: *Hornjołužiski serbski prawopis z krótkim řečničnym přehladom* (Budyšin 1848). Oto główne cechy pisowni analogicznej: zastąpienie szwabachy łacinką, przejście niektórych czeskich i częściowo polskich liter (ř, č, š, ž, ě, ó, ě), zasada pisowni etymologicznej.

Katolicy górnołużyccy oparli się na zasadach ortograficznych zawartych w części wstępnej do gramatyki *Principia linguae Wendicae* (1679) Jakuba X. Ticina (1656-1693). Wkrótce zmodyfikowany system pisowni przedstawił Jurij H. Swětlik (1650-1729) w dziełku *Schreib und Lesens-Beobachtungen* (1692). Z niewielkimi zmianami ta pisownia katolików utrzymała się do połowy XIX wieku.

Pierwsza książka dolnołużycka i jednocześnie lużycka, *Lużycki śpiewnik i Mały katechizm Lutra* (*Wendisches Gesangbuch, [...] Auch der kleine Catechismus [...]*, 1574) Albina Mollera (1541-1618), nie zawiera uwag o pisowni dolnołużyckiej. Widocznie wydawca uważał, że wystarczy naśladować w piśmie pisownię tego właśnie druku. W 1610 r. Handroš Tara opublikował *Enchiridion Vandalicum/ Podręcznik lużycki*, który zawiera katechizm oraz teksty przeznaczone do nauki języka dolnołużyckiego. W podtytule znajduje się wzmianka, że w książce są uwagi o dolnołużyckich zasadach pisania, czytania i wymowy¹⁵, ale w tekście zasadniczym występują tylko ogólne spostrzeżenia na ten temat.

Autorem pierwszego dolnołużyckiego traktatu ortograficznego jest właściwie dopiero Jan Chojnan (1616-1664), który do swojej rękopiśmiennej gramatyki z około 1650 r. (znanej na Dolnych Łużycach z wielu odpisów) dołączył obszerny traktat ortograficzny. Później pisownia dolnołużycka kształtowała się pod wpływem druków religijnych (głównie przekładów biblijnych) oraz gramatyki dolnołużyckiej Johanna G. Hauptmanna (1703-1768)¹⁶.

Sprzed połowy XVI w. zachowało się zaledwie kilkanaście krótkich tekstów słoweńskich oraz nieco glos. Za twórcę słoweńskiego piśmiennictwa reformacyjnego i języka literackiego uważa się Primoža Trubara (1508-1586), który opublikował około 20 dzieł, m.in. *Catechismus* (1550), *Nowy Testament* (w latach 1555-1577 ogłoszony w częściach i w 1582 r. w całości), *Psalmy* (1566), *Postyllę* (1558), kalendarze i książki poświęcone dogmatom wiary protestanckiej¹⁷. Na szczególne podkreślenie zasługuje jednak wydane drukiem *Abecedarium* (1551). Zaproponowaną pisownię zmodyfikował wkrótce Adam Bohorič (1520-1598), autor pierwszej gramatyki słoweńskiej (*Arcticae horulae succisivae [...]*, 1584),

¹⁵ Oto fragment podtytułu: „*Alles aus dem Deutschen in Wendische Sprache gebracht/sampt fürhergehenden kurzen Vnterricht/Wie man recht Windisch schreiben/lesen und außsprechen sol/[...]*”.

¹⁶ J. G. Hauptmann, *Niederlausitzsche Wendische Grammatica. [...]* (1761).

¹⁷ B. Todorović, *Język słoweński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 331.

w której skodyfikował normy języka literackiego. Warto dodać, że Bohorič oparł się na języku *Biblii Dalmatina* (1584).

Od XVII w. (w następstwie zwycięstwa kontrreformacji) nie ukazywały się druki protestanckie. Aż do połowy XIX w. piśmiennictwo słoweńskie cechuje duża niejednorodność ortograficzna, którą ostatecznie przewyciężono w ciągu drugiej połowy XIX w. Na potrzebę reformy pisowni wskazał już Jernej Kopitar (1780-1844), autor przełomowej publikacji *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark* (1808-1809).

W XVIII w. na słoweńskim obszarze językowym funkcjonowało właściwie kilka regionalnych wariantów języka literackiego. Ukształtował się wówczas odrębny język prekmurski, który obecnie jest zaliczany do tzw. słowiańskich mikrojęzyków literackich. W historii języka prekmurskiego szczególną rolę odegrał Štefan Küzmič (1723-1779), autor m.in. *Katekizmu* (1752) i – co zasługuje na szczególne podkreślenie – autor *Abecednika* (1753).

Wydaje się, że w świecie słowiańskim najbardziej skomplikowana była historia języka chorwackiego¹⁸. Cechuje ją trójdiaktyczność/trójjęzyczność, tj. funkcjonowanie regionalnych języków literackich opartych na trzech dialektach: czakawskim, sztokawskim i kajkawskim. W średniowieczu i w XVI w. dominuje czakawszczyzna (język bogatej literatury dalmatyńskiej), ale od XV w. stopniowo wypiera ją z piśmiennictwa sztokawszczyzna, mówiony język Dubrownika. W XVII w. dominuje język oparty na dialekcie sztokawskim, który w połowie XVIII w. właściwie prawie całkowicie wypiera czakawszczyznę z piśmiennictwa. Jednocześnie na północy Chorwacji od XVI w. funkcjonuje piśmiennictwo w dialekcie kajkawskim, na którego obszarze znajduje się Zagrzeb.

Na przełomie XVIII i XIX w. w Chorwacji pisze się po sztokawsku i kajkawsku, czakawski praktycznie nie liczy się w piśmiennictwie. Swoistą dwujęzyczność chorwacką krytykują w latach trzydziestych XIX w. zwolennicy iliryzmu, tj. ruchu kulturalno-politycznego, który głosił pogląd o jedności etniczno-językowej wszystkich narodów południosłowiańskich. Twórcą tej ogólnopołudniowsłowiańskiej

---

¹⁸ B. Oczkowa, *Język chorwacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 293-316.

ideologii był Ljudevit Gaj (1809-1872), m.in. autor projektu ortografii chorwackiej z 1830 r.¹⁹ Wkrótce jednak ilirysi ograniczyli się do przezwyciężenia rozdrobnienia językowego Chorwatów. Polegało ono na wyborze sztokawszczyzny ze wschodniej Hercegowiny jako jedynej podstawy dialektalnej literackiego języka chorwackiego, co jednocześnie umożliwiało zjednoczenie językowe z Serbami, którzy są sztokawcami. Dzięki inicjatywie Vuka Karadžicia (1787-1864), reformatora języka serbskiego, doszło do podpisania w 1850 r. tzw. umowy wiedeńskiej z ilirystami chorwackimi w sprawie wspólnego języka literackiego. Język serbsko-chorwacki skodyfikowano jednak dopiero pod koniec XIX w.

Od średniowiecza w Chorwacji w funkcji języka piśmiennictwa religijnego i świeckiego posługiwano się również – zapisywanym głągolicą – cerkiewnosłowiańskim chorwackiej redakcji. Niekiedy był on tak bardzo przesączony czakawskimi oraz częściowo sztokawskimi i kajkawskimi elementami językowymi, że był to właściwie język chorwacko-cerkiewno-słowiański. Głągolica od XVII w. do dziś jest obecna tylko w liturgicznym języku cerkiewnosłowiańskim redakcji chorwackiej kościoła katolickiego w nadmorskiej części Chorwacji. Cyrylicą w piśmiennictwie częścięj posługiwano się w średniowieczu na południu Chorwacji, w następnych stuleciach wyjątkowo, w XIX w. – używana przez chorwackich wyznawców prawosławia – była uważana za pismo serbskie. A zatem historię piśmiennictwa chorwackiego cechuje nie tylko trójjęzyczność (czakawska, sztokawska i kajkawska), ale również od średniowiecza po XVII w. trójalfabetyczność, tj. posługiwanie się głągolicą, cyrylicą i łacinką.

Alfabet łaciński dominuje w Chorwacji od XVI w., ale ortografia jest zróżnicowana. Brak specjalnych traktatów ortograficznych; wzorowano się na pisowni gramatyk²⁰ i słowników²¹. Skuteczną reformę alfabetu łacińskiego i ortografii chorwackiej przeprowadzono dopiero w drugiej połowie XIX w. – po upowszechnieniu się

¹⁹ L. Gaj, *Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisanja* (1830).

²⁰ M.in. na pierwszej drukowanej gramatyce Bartola Kašicia (1575-1650) *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604). W sprawie podstawy językowej tej gramatyki zdania są podzielone – uważa się ją za czakawską z elementami sztokawskimi lub za sztokawską z elementami czakawskimi.

²¹ M.in. na pisowni czakawskiego słownictwa (około 5800 wyrazów) w słowniku Fausta Vrančića (1551-1617) *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae* (1595).

sztokawszczyzny w funkcji języka ogólnochorwackiego i konsolidacji „wspólnego” języka Chorwatów i Serbów²².

Na obszarze Serbii funkcję języka literackiego pełnił język cerkiewnosłowiański serbskiej redakcji, do którego od XII w. do lat trzydziestych XVIII w. przenikało coraz więcej elementów sztokawskich. Język oparty zasadniczo na sztokawszczyźnie z elementami cerkiewnymi funkcjonował w znacznie mniejszym zakresie równoległe z redakcją cerkiewnosłowiańskiego. W piśmiennictwie cerkiewszczyzna serbskiej redakcji została około 1726 r. zastąpiona językiem ruskosłowiańskim, tj. cerkiewszczyzną ruskiej redakcji, a pod koniec XVIII w. zaczął funkcjonować sztuczny język słowianoserbski²³, tj. mieszanina języka ruskosłowiańskiego, cerkiewszczyzny serbskiej, mówionego języka rosyjskiego i serbskiego. Język ruskosłowiański funkcjonował już tylko jako język sakralny. W tym samym czasie pojawił się w literaturze prawie czysty język ludowy, tj. z nielicznymi naleciałościami serbskiej tradycji językowej. Najważniejszym przedstawicielem tego nurtu językowego był Dositej Obradović (1744-1811)²⁴. Jego ideę reformatorską kontynuował Karadžić. Oparł się on na nowosztokawskim ijekawsko/jekawskim dialekcie wschodniohercegowińskim, którym zastąpił stosowany wcześniej w Serbii ekawski starsztokawski dialekt kosowsko-resawski²⁵.

Karadžić stworzył oryginalną (fonetyczną) pisownię serbską, tj. naśladowując wymowę. Jej zasady opublikował w pierwszym wydaniu gramatyki (*Pismenica serbskoga jezika*, 1814) oraz w jej poprawionej drugiej edycji z 1818 r., którą dołączył do słownika (*Srpski rječnik*, 1818 i następne wydania ze zmianami). Zasady pisowni i właściwości ludowego języka serbskiego stosował w licznych edycjach pieśni ludowych, ludowych przysłów i ludowych opowiadań, w przekładach z literatur obcych, w tłumaczeniu *Nowego Testamentu* (1847), w pracach historycznych oraz w artykułach publicystycznych. Reformę językową Karadžicia (w tym także

²² Wspólny język Chorwatów i Serbów różnił się jednak pod względem alfabetu: Chorwaci posługiwali się łacinką, Serbowie zaś cyrylicą serbską. Oprócz tego istniały drobne różnice w wymowie, gramatyce oraz większe w słownictwie.

²³ A. Kretschmer, *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte (am Beispiel des slawenoserbischen Schrifttums)*, München 1989.

²⁴ B. Popiołek, *Język serbski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 257.

²⁵ Tak więc pod koniec XVIII w. w Serbii funkcjonowały trzy języki: ruskosłowiański, słowianoserbski i serbski język ludowy.

modyfikację ortografii) kontynuowali w drugiej połowie XIX w. zwolennicy jego polityki językowej.

Narody słowiańskie z bizantyjskiej strefy kulturowej przez stulecia posługiwały się w piśmie najpierw cyrylicą, a później pismem cyrylicykiem opartym na grażdancie²⁶.

Po rozpadzie Jugosławii w 1991 r. wyodrębniły się dwa języki oparte (jak serbski i literacki chorwacki) na dialekcie sztokawskim – czarnogórski i bośniacki.

W epoce istnienia Jugosławii język czarnogórski był na ogół uważany za wariant języka serbskiego. Obecnie funkcjonują w zasadzie dwa warianty tego języka: wariant oparty na ijekawskim nowosztokawskim dialekcie wschodniohercegowińskim (bliższym językowi serbskiemu) oraz wariant oparty na starsztockawskim dialekcie zetsko-południowosandżackim²⁷. Czarnogórcy posługują się cyrylicą i łacinką. Do drugiego wariantu nawiązuje *Pisownia czarnogórska (Crngorski pravopis, 1997)* Vojislava Nikčevića i dlatego ten wariant jest na ogół uważany za podstawę współczesnego standardu czarnogórskiego.

Termin język bośniacki nie był w zasadzie używany w Jugosławii. Ale posłużył się nim już Konstantyn Filozof Kostenecki w traktacie ortograficznym *Skazanije o pismenech* z lat dwudziestych XV w.²⁸ Język ten oparty jest na dialekcie sztokawskim Bośni i Hercegowiny. Zasady pisowni opracował Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika* (1996)²⁹.

Ograniczę się do informacji o najważniejszych opracowaniach ortografii w kilku mikrojęzykach słowiańskich.

Pisownia kaszubska (tj. alfabet i zasady ortograficzne) jest bardzo skomplikowana. Pierwszym kodyfikatorem był Florian Ceynowa (1817-1881). Jego propozycje nie były powszechnie akceptowane. Przełom nastąpił, gdy Edward Breza i Jerzy Treder opublikowali *Zasady pisowni kaszubskiej* (Gdańsk 1975 oraz drugiej wydanie z 1984 r.). Później wprowadzano do ortografii kaszubskiej tylko drobne zmiany.

²⁶ W językoznawstwie słowiańskim funkcjonuje termin *słowiańskie alfabety cyrylicykie*, choć w rzeczywistości chodzi o rosyjską grażdankę z odrębnymi literami w poszczególnych alfabetach: białoruskim, ukraińskim, bułgarskim, macedońskim i serbskim.

²⁷ B. Popiołek, *Język czarnogórski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 269-282.

²⁸ B. Oczkova, *Język bośniacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 286.

²⁹ Ibidem, s. 286.

Mikrojęzyki rusińskie obejmują następujące obszary: Łemkowszczyznę w Polsce, Ruś Preszowską na Słowacji, Ruś Podkarpacką na Ukrainie, nieliczne wsie w Rumunii i na Węgrzech, w Serbii (głównie w Wojwodinie) i w Chorwacji. Podstawowe zasady pisowni znajdują się w elementarzach. Gdy chodzi o opracowania poświęcone ortografii, szczególnie ważne były następujące publikacje: gramatyka Gawriła Kostelnika (1886-1948) z 1923 r. wraz z zarysem ortografii rusińskiej oraz zasady pisowni (1971) Mikołaja Koczisza (1928-1973).

Próby kodyfikacji mikrojęzyka gradiszczzańskochorwackiego (języka mniejszości chorwackiej w Austrii) trwają od XVIII w. Gdy chodzi o ortografię, Ignac Horvat (1895-1973) wydał około 1940 r. *Kratak pravopis*³⁰, podręcznik wzorowany na pisowni chorwackiej.

W dziejach pisowni cerkiewnosłowiańskiej szczególnie ważne były dwa reformatorskie wydarzenia. Pierwsze to reforma pisowni i języka dokonana przez patriarchę Eutymiusza Tyrnowskiego (ok. 1320/1330-ok. 1402) i jego współpracowników. Efekty tej kodyfikacji były widoczne na Rusi Kijowskiej w postaci tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego³¹. W drugiej ćwierci XVII w. w kwestiach pisowni wzorowano się na normatywnej gramatyce cerkiewnosłowiańskiej (1619)³² Melecjusza Smotryckiego (ok. 1577-1633).

Najwcześniej język staro-cerkiewno-słowiański zaczął pełnić funkcję języka piśmiennictwa/języka literackiego na obszarze Bułgarii i Macedonii; o jego użyciu w Serbii i w Chorwacji była już mowa.

W pewnym uproszczeniu można stwierdzić, że bułgarska redakcja języka scs./cerkiewnosłowiańskiego była w Bułgarii językiem piśmiennictwa do połowy XIX w., a w drugiej połowie XIX w. została zastąpiona przez język nowobułgarski, oparty na mowie ludowej północno-wschodniej Bułgarii. W dawniejszych opracowaniach przyjmowano, że w drugiej ćwierci XIX w. powstały trzy szkoły polityki językowej: cerkiewnosłowiańska (np. Konstantin Fotinow – m.in. redaktor tłumaczenia Biblii – i Christako Pawłowicz), słowianobułgarska (np. Neofit Rilski – autor gramatyki z 1835 r. i tłumacz Nowego Testamentu) oraz nowobułgarska

³⁰ B. Oczkowa, *Język gradiszczzańskochorwacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 320.

³¹ E. Solak, *Język bułgarski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 201.

³² Gramatyka ta ma dwie karty tytułowe. Na głównej widnieje rok 1619, na drugiej (znajdującej się po przedmowie) rok 1618.

(np. Petar Beron, Ivan Bogorow, Wasyl Aprilow), którą poparli wybitni pisarze, np. Ljuben Karawelow (ok. 1834-1879), Christo Botew (1847/1848-1876), Iwan Wazow (1850-1921), Petko Sławejkow (1827-1895), m.in. redaktor przekładu i w dużym stopniu tłumacz *Biblii* (1871). Warto dodać, że ostatnio przeważa opinia, iż nie ma potrzeby wyróżniania szkoły słowianobułgarskiej i tym samym Rilskiego traktuje się jako przedstawiciela szkoły nowobułgarskiej³³.

Nie można jednak twierdzić, że narodowy język bułgarski kształtował się tylko w XIX w.; w rzeczywistości formował się stopniowo od epoki damaskinów, tj. od przełomu XVI/XVII w., kiedy do bułgarskiej redakcji cerkiewnosłowiańskiego z większą siłą zaczęły przenikać ludowe elementy językowe.

W XIX w. w procesie formowania się języka nowobułgarskiego niezwykle ważna była kwestia ortografii, którą zajmowano się w gramatykach i w publicystyce. Warto w tym miejscu zacytować Franciszka Sławskiego:

W XIX w. panuje w języku bułgarskim niesłychany chaos ortograficzny. Pisze się najczęściej tradycyjną ortografią cerkiewszczyzny ruskiej i serbskiej, sprzeczną zupełnie z żywym językiem ludowym. Nawet zwolennicy języka ludowego używają tej ortografii. Tak np. słownik Gerowa napisany jest staroświecką ortografią cerkiewną w redakcji ruskiej, która dziś ogromnie utrudnia korzystanie z niego. Dopiero począwszy od r. 1870 stosunki się polepszają, a zasadniczej reformy dokonuje jeden z pierwszych uczonych bułgarskich M. Drinow, który wprowadza kompromisową ortografię godzącą zasady historyczno-etymologiczne z fonetycznymi. Z małymi zmianami ortografia ta dotrwała aż do ostatnich czasów, choć żywo odczuwano potrzebę gruntownej reformy tej w gruncie rzeczy bardzo konserwatywnej ortografii. Dopiero po ostatniej wojnie nastąpiła radykalna reforma pisowni w kierunku fonetycznym, połączona z usunięciem szeregu niepotrzebnych tradycyjnych liter (podobna ortografia panowała już, choć krótko, między 1921 a 1923 r. po przewrocie Stambolijskiego)³⁴.

Również na obszarze Macedonii staro-cerkiewno-słowiański/cerkiewno-słowiański pełnił funkcję języka piśmiennictwa. I tutaj – podobnie jak w Bułgarii – od przełomu XVI/XVII w. w damaskinach pojawiało się coraz więcej ludowych elementów macedońskich. W XIX w. teksty macedońskie zapisywano nie tylko

³³ Ibidem, s. 211.

³⁴ F. Sławski, *Bułgarski język literacki*, [w:] T. Lehr-Splawiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954, s. 161.

cyrylicą, ale również pismem greckim. Na potrzebę stworzenia odrębnego języka macedońskiego dobitnie wskazał Krste Misirkov (1874-1926), autor pracy *O sprawach macedońskich (Za makedonskite raboti)* (1903). Proponował w niej oparcie literackiego języka macedońskiego na centralnych dialektach macedońskich, był też zwolennikiem „ortografi[i] fonetyczn[ej] z niewielkimi ustępstwami na korzyść zapisu etymologicznego”³⁵.

Język macedoński został w pełni skodyfikowany pod względem ortografii, wymowy, gramatyki i leksyki dopiero po drugiej wojnie światowej. W 1945 r. opracowano i wydano elementarz, a w następnym roku gramatykę języka literackiego (*Makedonska gramatika*, 1946) Krume Kopeskiego (1909-1988). Była ona podstawą nauczania języka ojczystego w szkołach macedońskich. Największe zasługi w kodyfikacji macedońskiego miał Blaže Koneski (1921-1993), wybitny pisarz i językoznawca.

Historia języka rosyjskiego do końca XVII w. to w zasadzie historia języka cerkiewnosłowiańskiego z mniejszą lub większą domieszką elementów żywej mowy rosyjskiej³⁶. Początki kształtowania się współczesnego języka rosyjskiego przypadają na okres panowania cara Piotra I. Szczególnie ważne w jego historii było zarządzenie władcy o wprowadzeniu graždanki. Według Wiesława Witkowskiego: „Ukazem carskim z 1710 roku wprowadzony został do stosowania w drukach i pismach świeckich zmodyfikowany [...] alfabet cyrylicy, zwany potocznie graždanką”³⁷. Do normalizacji pisowni i rosyjskiego systemu gramatycznego przyczyniła się przede wszystkim gramatyka Michaiła Łomonosowa (1711-1765), wydana w 1757 r. Później wielokrotnie reformowano ortografię rosyjską. Najistotniejsze zmiany wprowadzono po rewolucji październikowej. Dotyczyły one „szaty graficznej, alfabetu i niektórych zasad pisowni”³⁸.

Tzw. język starobiałoruski (określany również jako język ruski) XIV-XVII w. to w zasadzie cerkiewnosłowiański białoruskiej redakcji, chociaż niektóre teksty zawierały dużo czysto białoruskich elementów językowych. Język ten nie rozwijał się po 1696 r., ponieważ decyzją polityczną został zastąpiony przez polszczyznę i łacinę.

³⁵ R. Sendek, *Język macedoński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny* op. cit., s. 236.

³⁶ O związkach cerkiewnosłowiańskiego z rosyjskim przekonująco pisze m.in. Borys Uspieński: Б. А. Успенский, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.)*, Москва 1894.

³⁷ W. Witkowski, *Język rosyjski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 116.

³⁸ Ibidem, s. 120.

Początki kształtowania się języka białoruskiego, opartego na rodzimych dialektach, przypadają na XIX w., zwłaszcza na drugą połowę tego stulecia, gdy pojawili się pisarze białoruscy, jak m.in. Wikencij Dunin-Marcinkiewicz (1808-1884) oraz Franciszak Bahuszewicz (1840-1900). Właściwy okres powstania białoruskiego języka literackiego to pierwsze ćwierćwiecze XX w. Do początku XX w. drukowano teksty białoruskie łacinką i graždanką. Wkrótce jednak graždanka stała się jedynym systemem graficznym.

Przełomowym okresem w dziejach ortografii białoruskiej był rok 1918, w którym ukazało się pięć gramatyk białoruskich, w tym najważniejsza, którą napisał Braniśław Taraszkiewicz (1892-1938)³⁹. Jej autor zaproponował normy ortograficzne⁴⁰ i gramatyczne języka białoruskiego⁴¹. Istotne modyfikacje do zasad ortograficznych Taraszkiewicza wprowadzono na Białorusi w latach 1933-1934.

Funkcję pierwszego języka literackiego/języka piśmiennictwa pełnił po przyjęciu chrześcijaństwa na Ukrainie język staro-cerkiewno-słowiański, który stopniowo się ruszczył, tj. przekształcał w cerkiewnosłowiański ruskiej redakcji. Pisownia tych tekstów ewoluowała pod wpływem zmian fonetycznych. Oddziaływała na nią zwłaszcza wspomniana wcześniej gramatyka cerkiewnosłowiańska (1619) Smotryckiego, która zawiera część dotyczącą ortografii. Narodowy język ukraiński ukształtował się w ciągu XIX w. W procesie tym szczególną rolę odegrali znani pisarze, m.in. Taras Szewczenko i Iwan Franko. W kodyfikacji zasad pisowni ważny był zwłaszcza okres od połowy XIX w. do początku następnego stulecia. Ustalenie „ostatecznych norm pisowni i wymowy” nastąpiło dopiero w okresie po drugiej wojnie światowej⁴².

4. Słowiańskie elementarze

Elementarz (łac. *elementarius* ‘początkowy’) to podręcznik do początkowej nauki pisania i czytania. Elementarze pojawiły się w Europie w XVI w.; od tego czasu miały różne formy: formę abecedariusza⁴³, abecadła, elementarza ściennego i przede

³⁹ Tytuł gramatyki Taraszkiewicza: *Belaruskaja hramatyka dlja škol* (1931).

⁴⁰ Pisownię Taraszkiewicza potocznie określa się jako taraszkiewiczę.

⁴¹ A. Fałowski, *Język białoruski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 154.

⁴² A. Fałowski, *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 136.

⁴³ Abecedariusz to utwór, w którym kolejne wyrazy, wersy lub strofy zaczynają się od kolejnych liter alfabetu.

wszystkim formę książkową. Różniły się objętością, metodą nauki czytania i pisania, bogactwem treści (czasem z elementami rachunków i innych dziedzin wiedzy); były przeznaczone dla dzieci, dorosłych i żołnierzy, dla dzieci wiejskich i miejskich, dla chłopców i dziewcząt; istniały elementarze wyznaniowe – dla dzieci katolickich i ewangelickich (czasem z dołączonym katechizmem), dla dzieci żydowskich itd.

Najstarszy polski elementarz (książka o charakterze religijnym) to *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego* (1570). Pod koniec XVIII w. popularny był *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* (1785). Części składowe tego podręcznika to *Nauka czytania i pisania* w opracowaniu Onufrego Kopczyńskiego, *Nauka obyczajowa* Grzegorza Piramowicza, *Nauka rachunków* Andrzeja Gawrońskiego oraz *Katechizm*. W XX w. szczególnie popularny był *Elementarz* Mariana Falskiego.

W latach 1538-1945 ukazały się 1843 polskie elementarze, tj. osobne tytuły i następne wydania poszczególnych druków⁴⁴. Przez kilkaset lat przyczyniały się one niewątpliwie do podnoszenia poziomu oświaty w Polsce, umacniały polskość na obszarach zagrożonych germanizacją⁴⁵ i wśród Polonii⁴⁶, ale nie odegrały tak wybitnej roli jak elementarze w historii języków kilku narodów słowiańskich, tj. nie przyczyniały się do realizacji reform językowych. Podobnie ocenilibym rolę elementarzy w historii języka czeskiego i słowackiego – ważną w rozwoju oświaty, ale nieprzełomową w procesie historycznojęzykowym.

W dziejach języków łużyckich historycznojęzykową rolę elementarzy można określić jako dosyć istotną, choćby ze względu na zagrożenie germanizacją. W pewnym sensie za pierwszy elementarz górnołużycki można uznać wymieniony już wcześniej traktat ortograficzny Běrlinka z 1689 r. Typowy elementarz jest dziełem Hadama B. Šěracha (1724-1773): *Horne Łužicke serske šulknížki* (Budyšin 1770, 1778, 1803). Druk ten pojawił się, gdy władze wprowadziły na Łużycach

---

⁴⁴ F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.

⁴⁵ J. Madej, *Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku*, Katowice 1960, 1965; W. Frąckowiak *Wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920*, Gdańsk 1971; A. Lewińska, *Ojców mowę znać należy. Język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920 jako narzędzie kształcenia i wychowania*, Pelplin 2012.

⁴⁶ J. Mędelska, *Kowieńskie wydania Elementarza powiastkowego dla dzieci Mariana Falskiego*, „Język Polski” 2009, nr 3, s. 199-207.

obowiązek nauki szkolnej. Šerak znany jest jako obrońca łużycczyzny, tłumacz, autor i wydawca tekstów religijnych oraz historycznych. Wielki rozgłos zdobył w świecie jako prekursor nowoczesnego pszczelarstwa.

Następnym przełomowym wydarzeniem w dziejach szkolnictwa górnołużyckiego były rozmówki (*Mały Serb*, 1841) Jana A. Smolera (1816-1884), wybitnego działacza łużyckiego odrodzenia narodowego, wydawcy, publicyisty oraz filologa. Książka ta była pomocą dydaktyczną w początkowym nauczaniu języka górnołużyckiego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że autor zastosował w niej opracowaną przez siebie pisownię analogiczną, którą wkrótce Pful zmodyfikował i opublikował jako obowiązującą w piśmiennictwie Macierzy Łużyckiej.

W dziejach starszych górnołużyckich podręczników (elementarzy) zasłużyli się także Jan Bartko (1821-1900) oraz Michał Nawka (1885-1968). Bartko wydał książkę *Prěnja čitanka za serbske šule* (1872, 1882, 1883, 1887), a Nawka napisał elementarz *Na wsy – za wsu*⁴⁷.

Pierwszym typowym elementarzem łużyckim była jednak dolnołużycka książeczka *ABC – kniglicki* Jura Ermela (ok. 1610-1685), wydana w połowie XVII w.⁴⁸, skonfiskowana jednak przez władze w 1669 r. Różne wersje elementarzy górnołużyckich i dolnołużyckich (doskonalone pod względem metodycznym) ukazywały się po drugiej wojnie światowej, łagodząc skutki asymilacji językowej Łużyczan.

Druga kodyfikacja języka słoweńskiego miała miejsce w pierwszej połowie XIX w. z inicjatywy Kopitara, wspomnianego wcześniej autora gramatyki słoweńskiej (1808-1809), wybitnego językoznawcy i filologa. Na postać języka tego okresu wpływał m.in. Valentin Vodnik (1758-1819), znany poeta, który był również autorem elementarza z gramatyką szkolną *Pismenost ali grammatika za perve šole* (1811).

Podstawowe opracowania naukowe – dotyczące historii języka chorwackiego – nie wymieniają żadnego elementarza, który odegrałby wybitną lub ważną rolę w normalizacji tego języka. Mamy więc tutaj do czynienia z podobną sytuacją jak w wypadku języków: polskiego, czeskiego i słowackiego.

⁴⁷ Dzięki poparciu czeskich organizacji prołużyckich po zakończeniu wojny wydrukowano w Brnie 5 tysięcy egzemplarzy tego elementarza. Zob. P. Pałys, *Czeskie organizacje prołużyckie w drugiej połowie lat 40-tych dwudziestego wieku*, „Pro Lusatia. Opolskie Studia Łużycoznawcze” 2019, t. 18, s. 51.

⁴⁸ J. Šolta, *Zarys dziejów Serbołużyczan*, Wrocław 1984, s. 40-41.

Elementarze były ważnymi tekstami w polityce językowej na obszarze Serbii. Zaharija Orfelin/Stefanović (1726-1785), pisarz posługujący się językiem ruskosłowiańskim, opublikował pierwszy elementarz serbski *Pervoje učenije hotjaščimъ učitsja knigъ pismeny Slavonskimi* (1767). Jest to elementarz oryginalny, ponieważ nauka języka ruskosłowiańskiego oparta jest na tekstach dotyczących podstaw arytmetyki, astronomii, geografii i historii⁴⁹. Słabo znany jest fakt, że autorem elementarza jest również Karadzić⁵⁰. Świadczy to o tym, iż reformator języka serbskiego chciał, aby najmłodsze dzieci miały kontakt ze skodyfikowanym ludowym językiem oraz jego alfabetem i ortografią.

Każdy bułgarysta, wykształcony Bułgar oraz specjalista z zakresu porównawczego językoznawstwa słowiańskiego jest świadom wybitnej roli elementarza Petra Berona (1799?-1871) *Bukvar s različni poučenja* (1824), który jest bardziej znany jako *Riben bukvar (Elementarz z rybą)*⁵¹. Jako pierwszy opublikowany tekst świecki był w literaturze narodowej traktowany jako prekursorski w przełamywaniu tradycji piśmiennictwa cerkiewnego redakcji bułgarskiej. W przeszłości badacze przesadzali w ocenie języka elementarza. Dzisiaj nie akceptuje się już np. poglądu Sławskiego:

„Dopiero w pierwszej połowie XIX w. zaczyna się świadoma walka o wprowadzenie czystego języka żywego jako języka literackiego. Początek dał w 1824 r. P. Beron, autor epokowego dla Bułgarii elementarza (tzw. *Rybny elementarz*), **książki pisanej w języku czysto ludowym** [podkreślenie moje – T.L.], która wywarła ogromny wpływ w walce o utrwalenie języka literackiego”⁵².

W rzeczywistości język Berona zawiera wiele elementów wcześniejszej bułgarskiej tradycji językowej⁵³. Elementów ludowych jest jednak na tyle dużo, że Berona zalicza się do nowobułgarskiej szkoły językowej⁵⁴. „W latach dwudziestych XIX wieku wyszły jeszcze dwa elementarze (w 1825 i 1826 roku),

⁴⁹ B. Popiołek, *Język serbski*, op. cit., s. 255.

⁵⁰ M. Miller [M. M.], *Karadzić Stefanović Vuk*, [w:] *Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich*, Warszawa 1973, s. 199. Autorka hasła nie podaje daty opublikowania elementarza.

⁵¹ Nazwa pochodzi od ryby na okładce.

⁵² F. Sławski, *Bułgarski język...*, op. cit., s. 160.

⁵³ E. Solak, *Język bułgarski*, op. cit., s. 209.

⁵⁴ Ibidem.

ale prawdziwą erę podręczników rozpoczynają lata trzydzieste. Rekordowy pod tym względem jest rok 1835, kiedy na 16 wydanych książek 14 to podręczniki i pomoce dydaktyczne (tablice, rozmówki, wzory pisania listów)⁵⁵.

Elementarze macedońskie wydawano dopiero od 1945 r.⁵⁶; niewątpliwie upowszechniały one literacką odmianę macedońszczyzny.

W trosce o szerzenie znajomości języka cerkiewnosłowiańskiego publikowano od XVI w. elementarze tego języka. Oto kilka bardziej znanych tytułów podręczników cerkiewszczyzny redakcji wschodniosłowiańskiej: elementarz (*Bukwar*) wydany przez Iwana Fiodorowa (Lwów 1574); elementarz Teofana Prokopowicza *Pervoje učenje otrokomъ* (1722); elementarz *Načalo učenja detej* (Wilno 1593) oraz elementarz *Nauka ku čitanju i rozumenju pisma slovenskogo* dołączony do gramatyki cerkiewnosłowiańskiej (1596), której autorem był Ławrentij Zizanije; *Bukwar* (1618); *Bukwar* (1636).

W pewnym sensie funkcję elementarza cerkiewnosłowiańskiego pełnił *Psalterz* (1517) w *Biblii Skoryny*. Oto dłuższy cytat z artykułu Mieczysława Basaja:

„Od pozostałych ksiąg biblijnych Skoryny *Psalterz* odróżnia się pod względem językowym (język cerkiewnosłowiański bez naleciałości białoruskich, polskich i czeskich) oraz typograficznym (inna liczba i szerokość linijek druku). To, że przy tłumaczeniu *Psalterza* trzymał się Skoryna tradycyjnego tekstu cerkiewnosłowiańskiego wypływało prawdopodobnie z tego, że była to księga liturgiczna, której przekład był skodyfikowany, a także z tego, iż *Psalterza* używało się jako elementarza⁵⁷.

⁵⁵ Ibidem, s. 210.

⁵⁶ Warto jednak pamiętać o tym, że w pewnym sensie pierwszy elementarz macedoński powstał w związku z próbą skodyfikowania języka nowobułgarskiego na podstawie dialektu macedońskiego. Zob. E. Solak, *Język bułgarski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, op. cit., s. 216: „Swoich zwolenników miał też pomysł skodyfikowania języka bułgarskiego na podstawie dialektu macedońskiego. Kiedy jednak w roku 1868 Kuzman Szapkarow (1834-1909) wydał elementarz dla szkół macedońskich (na malko po -vrazumitelno narečie ‘w nieco bardziej zrozumiałym narzeczu’), którego język, oparty na lokalnej gwarze, jaskrawo kontrastował z praktyką wcześniejszą, elementarz został poddany krytyce; [...]”.

⁵⁷ M. Basaj, *Franciszek Skoryna i jego Biblija ruska*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji, Kraków 7-10 XI 1991*, Kraków 1993, s. 132.

W podstawowej literaturze naukowej brak informacji o nieprzeciętnym oddziaływaniu elementarzy na rozwój języka rosyjskiego. Odnotowano za to duże znaczenie tych pomocy dydaktycznych w historii języków ukraińskiego i białoruskiego.

W XIX w. elementarze przyczyniały się do upowszechniania norm kształtującego się języka ukraińskiego⁵⁸. W historii języka białoruskiego docenia się przede wszystkim znaczenie elementarza (Petersburg 1906) Alaizy Paszkiewicz (1876-1916), pseudonim Ciotka – znanej poetki i działaczki społecznej – oraz elementarza wydanego w Wilnie w 1918 r. przez Jankę Stankiewiczza (1891-1976), znanego językoznawcę. W latach dwudziestych XX w. ukazało się wiele elementarzy dla dzieci i dorosłych, które szerzyły normy literackiego języka białoruskiego oraz przyczyniały się do likwidacji analfabetyzmu.

Publikowanie elementarzy było ważną częścią polityki językowej kodyfikatorów słowiańskich mikrojęzyków literackich, którzy poprzez naukę szkolną dążyli do podniesienia ich autorytetu⁵⁹. Zagadnienie to zasługuje na wnikliwe zbadanie. Obecnie ograniczę się do kilku informacji.

Za pierwszy elementarz kaszubski można uznać druk Floriana Ceynowy z 1850 r. *Książeczka dló Kaszëbów*, zawierający kaszubski alfabet oraz teksty do nauki czytania: pacierz, przysłowia i bajki. Następny elementarz kaszubski (nawiązujący do elementarza Falskiego) to zapewne *Kaszëbszcé abecadło. Twój pierszi elementôrz* (2000) Witolda Bobrowskiego i Katarzyny Kwiatkowskiej. Funkcję podręcznika dla najmłodszych pełni również *Z kaszëbsczim w swiat* (2012, z płytą) Danuty Pioch. Kilka elementarzy ukazało się dotychczas w mikrojęzykach rusińskich⁶⁰. Ich autorami byli: Joan Bradacz (1770), Joan Kutka (1797 lub 1799), Aleksander Duchnowycz (1847), Metodij Trochanowskij (1935-1936), Stefan Hładyk: *Persza knyżeczka* (1990). Elementarze w mikrojęzykach słowiańskich opartych na

---

⁵⁸ M. Moser, *Zwei „ruthenische“ (ukrainische) Erstlesefibeln aus dem österreichischen Galizien und Ihre sprachliche Konzeption*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch 2001, nr 47, s. 93-122.

⁵⁹ А. Д. Дуличенко, *Славянские литературные микроязыки. Образцы текстов*, I-II, Тарту 2003-2004. W pracy tej autor wymienia 18 mikrojęzyków i 2 projekty/eksperymenty.

⁶⁰ Istnieją w zasadzie trzy mikrojęzyki rusińskie: język wojewoński w Serbii, język rusiński na Słowacji i język rusińsko-łemkowski – zob. T. Kwoka, *Языки русиńskie*, [w:] *Словяńskie языки literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 162. Niektórzy badacze wyróżniają także karpacko-rusiński/łemkowski w Ukrainie, we wschodniej Słowacji, w Polsce oraz na Węgrzech i w Rumunii.

dialektach słoweńskich: elementarz prekmurski Mikloša Küzmiča (1737-1804)⁶¹; elementarz rezjański *Po nās* (1998)⁶². Elementarz gradiszczańskochorwacki wydał w 1859 r. Gašpar Glavanić.

*

Przedstawiona powyżej problematyka zasługuje na monograficzne opracowanie.

Bibliografia

1. Basaj M., *Franciszek Skoryna i jego Biblija ruska*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji, Kraków 7-10 XI 1991*, Kraków 1993, s. 131-140.
2. Bura R., *Język łużyckie*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 93-108.
3. Fałowski A., *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127-144.
4. Fałowski A., *Język białoruski*, *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 145-160.
5. Frąckowiak W., *Wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920*, Gdańsk 1971.
6. Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego* (wyd. VII), Warszawa 1999.
7. Kretschmer A., *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums)*, München 1989.
8. Kucala M. (oprac.), *Jakuba Parkosza traktat o ortografii polskiej*, Warszawa 1985.
9. Lewaszkiewicz T., *Rola kontaktów językowych we wstępnym okresie formowania się słowiańskich języków literackich (na tle ogólniejszym)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria VIII. Językoznawstwo*, Warszawa 1992, s. 133-138.
10. Lewaszkiewicz T., *Język grecki – główne źródło intelektualizacji przedklasycznej łaciny i słowiańskiego dialektu okolic Salonik z IX wieku*, [w:] *Antyczne wędrówki transdyscyplinarne. Silvestro Dworacki Viro Vere Academico*, red. E. Skorupska-Raczyńska, A. A. Niekrewicz, K. Taborska, Gorzów Wielkopolski 2021, s. 259-275.
11. Lewińska A., *Ojców mowę znać należy. Język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920 jako narzędzie kształcenia i wychowania*, Pełplin 2012.
12. Lisowski T., *Intelektualizacja i jej pochodne: standaryzacja oraz grafizacja jako czynniki kształtujące polszczyznę literacką w początkach ery typograficznej*, [w:] *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Pastuch, M. Siuciak, Katowice 2018, s. 109-125.

⁶¹ B. Todorović, *Język słoweński*, op. cit., s. 337. Autorka nie podaje daty wydania elementarza.

⁶² M. Šekli, *Rezja, Rezjanie i dialekt rezjański*, „Zeszyty Łużyckie” 2001, t. 32/33, s. 54.

13. Łoś J., *Najdawniejszy traktat o ortografii polskiej*, „Język Polski” 1913, nr 1, s. 51-58.
14. Madej J., *Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku*, Katowice 1960.
15. *Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich*, red. J. Magnuszewski, Warszawa 1973
16. Mędelcka J., *Kowieńskie wydania Elementarza powiastkowego dla dzieci Mariana Falskiego*, „Język Polski” 2009, nr 3, s. 199-207.
17. Miller M., *Karadžić Stefanović Vuk*, [w:] *Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich*, red. J. Magnuszewski, Warszawa 1973, s. 198-201.
18. Moser M., *Zwei „ruthenische” (ukrainische) Erstlesebibeln aus dem österreichischen Galizien und ihre sprachliche Konzeption*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch” 2000, nr 47, s. 93-122.
19. *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011.
20. Oczkowa B., *Język chorwacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 293-316.
21. Oczkowa B., *Język gradiszczzańskochorwacki*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 317-323.
22. Pałys P., *Czeskie organizacje prołużyckie w drugiej połowie lat 40-tych dwudziestego wieku*, „Pro Lusatia. Opolskie studia lużycoznawcze” 2019, t. 18, s. 37-72.
23. Pilarczyk F., *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.
24. Popiołek B., *Język serbski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 247-267.
25. Sendek R., *Język macedoński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 227-245.
26. Sławski F., *Bułgarski język literacki*, [w:] T. Lehr-Splawiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954, s. 158-161.
27. Solak E., *Język bułgarski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 195-225.
28. Šekli M., *Rezja, Rezjanie i dialekt rezjański*, „Zeszyty Łużyckie” 2001, t. 32/33, s. 49-57.
29. Šořta J., *Zarys dziejów Serbołużyczan*, Wrocław 1984.
30. Todorović B., *Język słoweński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa i E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 325-352.
31. Urbańczyk S., *Jan Kochanowski*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego* (wyd. III), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 115.
32. Urbańczyk S., *Januszowski Jan*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego* (wyd. III), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 151.
33. Urbańczyk S., *Stanisław Murzynowski*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego* (wyd. III), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 235-236.

34. Urbańczyk S., *Parkoszowic (Parkosz) Jakub*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego* (wyd. III), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 276.
35. Urbańczyk S., *Zaborowski Stanisław*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego* (wyd. III), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999, s. 432.
36. [Uspieński B.] Успенский Б. А., *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.)*, Москва 1894.
37. Witkowski W., *Język rosyjski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 111-126.

**The role of the oldest spelling rules (separate grammatical treatises and some grammars)
and reading primers in the development of Slavic languages**

Abstract

Spelling treatises, spelling rules in grammars, and reading primers played a major role in the development of most Slavic languages. On occasion, the primers were also the main source of knowledge on the basics of mathematics, geography, natural science, history etc. Of particular essence in language policy were those spelling treatises and primers that furthered Slavic spelling reforms.

Keywords: Slavic languages, Slavic spelling treatises, Slavic primers